

GASPAR COLL I ROSELL

LA RELACIÓ PREU/VALOR ARTÍSTIC I SOCIAL DEL LLIBRE MANUSCRIT
CATALÀ AL SEGLE XIV. APROXIMACIÓ A UN ESTUDI DOCUMENTAL*

Aquest article parteix de notícies documentals publicades sobre el llibre manuscrit existent a Catalunya durant el segle XIV. S'han seleccionat informacions variades extretes de repertoris d'autors com A. Rubió i LLuc, J.M. Madurell i Marimon, J. Gudiol i Conill, J. Mas, A. Lopez Meneses, entre d'altres; així com també alguna notícia inèdita extreta directament d'arxiu.¹

L'anàlisi dels documents pretén fer una ordenació i una valoració de les diverses dades que contenen amb l'objectiu de desvetllar la seva notable significació pel coneixement dels còdexs manuscrits i llur context econòmic, socio-laboral i cultural. El treball s'entén com la continuació d'un altre article meu presentat al *Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, on s'analitzen d'altres notícies sobre el llibre manuscrit referents a les concomitàncies i discordàncies entre els oficis d'escrivà i d'il·luminador.²

El present article es circumscriu bàsicament als aspectes de valor econòmic del llibre. Es tracta d'aïllar les notícies en què apareixen preus de còdexs i d'altres que reflexen la seva estima social, amb el doble objectiu d'establir indicadors sobre el valor mig d'alguns dels títols més copiats a l'època i també, de comparar el cost dels manuscrits amb d'altres béns suntuosos. Es tracta, sobre tot, de detectar espe-

* *Principals sigles consignades:*

A.C.A.: Arxiu de la Corona d'Aragó.

A.C.B.: Arxiu de la Catedral de Barcelona.

A.E.V.: Arxiu Episcopal de Vic.

A.H.C.B.: Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

A.H.P.B.: Arxiu Històric de Protocols de Barcelona.

1. Aquests repertoris es van consignant progressivament a les notes a peu de plana d'aquest treball.

2. Vegi's COLL I ROSELL, Gaspar. «La il·luminació de manuscrits a Catalunya durant el segle XIV: aproximació a un estudi documental». *Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya (Miscel·lània dedicada a Joan Ainaud de Lasarte)*, núm. 3. Barcelona, 1994 (en premsa).

cialment aquells manuscrits que pel seu preu poden ésser considerats de *luxe* (el llibre en sí ja era un *luxe*), és a dir, il·luminats a pinzell i ricament enquadernats; sovint la documentació no explicita el caràcter il·luminat de molts dels llibres. Paral·lelament, la documentació també ens permet detectar els preus de feines llibràries parcials com, copiar, caplletrar, rubricar, historiar, relligar, cobrir, preparar pergamins, etc.

El present treball no pretén assolir un rigor estadístic quantitatiu sobre els aspectes de valor econòmic del llibre manuscrit baix medieval català; el nombre limitat de notícies, la seva fragmentarietat i desigualtat entre elles, i la diversitat de variables que contenen no ho permeten. A més a més, factors com l'evolució de la inflació, la diversitat de les unitats monetàries de compte (em referiré sempre a moneda de tern barcelonina, si no es dóna altra indicació), el desconeixement de moltes característiques intrínseques a la major part dels llibres regestats (nom i prestigi dels menestrals artífexs, format del volum i tipologies d'escriptura per foli, número de folis, etc.), no ajuden a fonamentar massa conclusions definitives.

Més aviat, l'article pretén ésser una primera aproximació valorativa a l'estudi dels documents coneguts i també un reclam per llur revisió i per l'aflorament de nova documentació, posant així de manifest la necessitat de compaginar l'estudi d'aquesta amb l'anàlisi directa de les obres conservades, amb l'objectiu d'assolir un coneixament global i el més complet possible del llibre manuscrit i il·lustrat a la Catalunya baix-medieval.

EL LLIBRE MANUSCRIT: UN BÉ PREUAT I DE LUXE

Abans de fixar-nos en les dades concretes que ens han de permetre objectivar certes conclusions sobre els preus dels llibres manuscrits i el cost d'algunes de les feines que integren llur elaboració, crec oportú l'aturar-nos a reflexionar sobre una qüestió que és sobradament coneguda i que queda palesa en la documentació: a la Baixa Edat Mitjana, el llibre era car en comparació a d'altres béns de consum i, apart la seva funció cultural ja de per sí prestigiosa, era considerat un bé de *luxe* cobdiciat per monarques i alts dignataris civils i eclesiàtics, que el concebién com un valor de primer ordre en la demostració de llurs rangs.

La nombrosa documentació al·lusiva a diferents aspectes relacionats amb el llibre manuscrits ja és un notable indicador quantitatiu de llur estimació econòmica més enllà del mercat lliure de béns de primera necessitat. El caràcter de les notícies confirma aquest extrem: el llibre és objecte de compra-venda amb èpoques de pagament o de reconeixement de deute; és un present que sovint s'ofereix entre dignataris o que es deixa temporalment per a la seva còpia; és un producte que es considera delicat i sobre el que es prenen mesures per a llur conservació, especialment quan es trasllada de lloc; és un valor segur recorregut circumstancialment com a penyora per l'emprèstit d'efectiu; és també objecte de plets arbitrats

per l'autoritat judicial i què, en alguns casos, reclamen la intervenció reial; és un bé inventariable que es consigna acuradament en registres d'institucions i de llegats testamentaris. Paral·lelament, el llibre manuscrit veu reglamentada la seva producció per contractes notariais o encarrecs institucionals on es detallen minuciosament el caràcter de les diverses feines i els materials que impliquen cada volum determinat, i molt sovint el preu detallat de les matèries primes i de tasques diferenciades com copiar, rubricar, caplletrar, il·luminar, lligar i cobrir.

Tots aquests extrems ens indiquen que els còdexs medievals —il·luminats o no, o coberts luxosament o no— eren productes equiparables (en concepte; ara encara no parlem de preus) a d'altres objectes preuats, especialment els de natura artística.

Puc esmentar alguns exemples que il·lustren algunes d'aquestes realitats de valoració social del llibre.

Com objecte de regal o de préstec entre dignataris, resulta suggestiva una notícia datada el 6 de març de 1387. En aquesta data, l'infant Joan, des de Tarragona, feia saber al duc de Berry que havia rebut una Bíblia i el llibre *De Civitate Dei* de Sant Agustí, que el mateix noble francès li havia enviat; l'infant aprofitava l'ocasió de l'acús de rebut per demanar al duc que li remetés una altra part de la Bíblia i un *Titus Livius*.³ Que el ja virtual rei Joan I rebí llibres de Joan de Berry, un personatge que posseïa a l'època una de les biblioteques més notables d'Europa i què sobressortí pel mecenatge de la confecció de llibres ricament il·lustrats, és un fet que demostra el gran interès que la Corona catalano-aragonesa tenia en fornir-se de llibres de contrastada qualitat de contingut i factura. En aquest sentit, resulta simptomàtic l'interès de l'infant Joan per la possessió d'un *Titus Livius* (es tracta de la Història de Roma fins a època d'August), obra de l'historiador romà homònim que sembla era una de les més apreciades per la reialesa catalana, com ho suggereix un document d'època d'Alfons III pel qual sabem que el rei, amb data de 19 de febrer de 1335, feia adquirir un volum de l'esmentat títol a un llibreter de Nàpols, el qual demanava 100 florins d'or (uns 1100 sous) per l'entrega del manuscrit.⁴

Els monarques també s'ocupen de recomanar precaucions en el transport dels còdexs que encarreguen. En aquest sentit són clares dues indicacions de Pere III: el dia 26 de juny de 1368 el rei Pere manava, des de Barcelona estant, que li fos enviat un Psalteri per un propi, «el qual conduiria embolicat amb un drap encerrat, de manera que ni per plujes ni aigües en valgués de menys».⁵ El mateix mo-

3. Vegi's RUBIÓ I LLUC, Antoni. *Documents per la història de la cultura catalana mig-aval*, 2 vols. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1908 i 1921, vol. I, doc. CCCLXXXVI. També, GUDIOL I CONILL, Josep. *Els Trescentistes. Segona part. La pintura mig-aval catalana*, vol. II. Barcelona: S. Babra, s.a. (1926), pàg. 249.

4. Document transcrit per RUBIÓ I LLUC (vol. I, 1908, doc. LVII) i per GUDIOL I CONILL (s.a., pàg. 249).

5. GUDIOL I CONILL (s.a., pàg. 241). També RUBIÓ I LLUC (vol. I, 1908, doc. CCXXIII).

marca mostra una preocupació similar en una notícia de data 4 de febrer de 1375, en què manifesta que «no volia que li fos tramès un llibre per mar, a fi de no exposar-lo a la contingència de malmetre's o perdre's».⁶

En l'àmbit general europeu són conegudes previsions de riscos similars: a Itàlia hi havia companyies especialitzades en el transport de manuscrits jurídics bolonyesos, que adjuntaven al simple document de transport un veritable contracte d'assegurança, garantint els riscos de deteriorament o robatori.⁷

Com he assenyalat, el llibre manuscrit era considerat valor d'aval en reconeixements de deutes. J. Mas ens proporciona dues notícies en aquest sentit: l'una, de data indeterminada dins els mesos d'abril-setembre de 1318, en què es considera penyora per valor de 90 sous un Psalteri de pergamins quaterns i posts de fusta; o una altre de data 25 d'abril de 1329, en què es reflexa una «època firmada per Bernat Veejà, beneficiat de la Seu de Barcelona, marmessor, amb d'altres, de Ramon de Comelles, advocat, als co-marmessors, d'un llibre anomenat *Directum*, que en penyora havia entregat al dit Comelles per 20 lliures, prometent que al ser requerit entregará el llibre o les 20 lliures, obligant per això tots els seus béns...».⁸

El llibre és sovint objecte de reclamacions davant la justícia reial, com ens ho indiquen dues cartes de Pere el Cerimoniós dirigides respectivament al justícia d'Aragó (Saragossa, 11 de gerer de 1343) i al veguer de Barcelona i del Vallès (Barcelona, 25 d'octubre de 1368) en què el rei reclama celeritat en la resolució de sengles plets sobre la possessió d'una Bíblia i d'unes Clementines, respectivament.⁹

Com he indicat, els inventaris també reflexen la importància concedida als llibres, sobretot quan aquest eren ricament ornats i coberts. Així ho indica una època de llibres inventariats juntament amb d'altres objectes que pertanyien a la infanta Joana, filla de Pere III, signada per Joan de Bunyol, de la Cambra de l'esmentada infanta, de l'Ordre de Santa Clara; el document, datat el 24 de juliol de 1363, diu entre d'altres coses: «...Item quoddam missale cum cohoptertis fusteis munitis de alutae vermilia cum tancadors de cirico viridi et cum capitibus argenti esmaltatis et deauratis cum singulis scudets cum floribus de lis, in quorum quolibet dictorum tancadors, est signum duch de Barbo. Item quoddam evangelisterium, cum cohoptertis

6. GUDIOL I CONILL (s.a., pàg. 241) i RUBIÓ I LLUC (Vol. II, 1921, doc. CDIII).

7. Vegi's GENEST, Jean-François. «Un object précieux mais menacé» a *Le livre au Moyen Age* (Sous la direction de Jean Glenisson). Brepols: Presses du CNRS, 1988, pàg. 82-87.

8. MAS, Josep. «Notes documentals de llibres antics a Barcelona». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, VIII. Barcelona, 1915-1916, pàg. 155-406 (especialment, pàgs. 239-240). Mas, reflexa les signatures: Arx. Cat., Manual de Bernat de Vilarubia de 1318, abril-setembre, i Arx. Cat., Secció de pergamins del segle XIV.

9. Vegis, MADURELL I MARIMON, Josep M^e. «Documents culturals medievals (1307-1485). Contribució al seu estudi». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XXXVIII. Barcelona, 1979-1982, pàg. 301-473 [doc. 9, A.C.A., reg. 625, foli 175 i doc. 19, A.C.A., reg. 743, foli 29].

argenti deauratis et cisellatis, in quibus sunt ex una parte Crucifixus, et due ymagine, altera Beate Marie, et altera sancti Johannis, et quatuor ymagine angelorum. Et ex altera parte est ymago Jesu xpi in sede magestatis, cum quatuor evangelistes entorn, in quibus cohoptis sunt encastats per orlam dictarum cohoptarum, inter ambas partes quadraginta lapides de doblers diversarum colorum, in singulis castonibus argenti deauratis. Item quendam librum pergamenium de summa Trinitate, et de fide Catholica cum postibus cohoptis de albadiva viridis coloris». ¹⁰

Evidentment, un document com aquest valora els llibres més enllà del seu caràcter d'obres literàries i els registra, sobretot, per la riquesa de les seves cobertes; però no manquen d'altres inventaris en què es demostra un interès més extricte pels còdexs, que es reflexa en un acurat descriptivisme a l'hora de particularitzar cada volum, amb l'objectiu *comptable* de facilitar-ne la seva identificació. En aquest sentit és il·lustratiu l'inventari de l'herència de Guillem Vall, beneficiat de la Seu de Barcelona, datat a 4 d'abril de 1373; entre d'altres béns s'esmenta: «Item quendam alium librum cum postibus cohoptis de corio viridi scriptum in pergamenis cum aliquibus picturis in principio vocatum *Liber Vite Beati Honorati*. Et in primo colondello primi folii incipit in rubro sic: Incipit Vita beati Honorati. Et sequitur ibidem in nigro: cum diabolus parvus etc. Et finit in eodem colondello eiusdem primi folii: cum suis sodalibus etc. Et finit in ultima pagina primi folii: stola glorie induit eum.» ¹¹

Aquesta notable estimació de la societat baix-medieval pel llibre manuscrit es veu corroborada a l'hora d'establir el seu preu i compararlo amb el d'altres béns. És evident que el preu d'un còdex depèn de tot un conjunt de variables força nombroses; més endavant tractaré aquesta qüestió. Ara i a títol d'exemple, presento dos preus extrems d'un mateix tipus de llibre que la documentació ens proporciona en cronologies molt similars.

La primera notícia és de 12 de novembre de 1320 i ens informa de què Jaume de Caldes o Cauledes, escriptor i habitant de Vic, feia concòrdia amb el tresorer de l'església de Vic, Guillem de Montcorb, per l'obra d'un Breviari manual, segons el que ja havia ultimat pel canonge Bernat Nadal. La capitulació estableix que el mestre Jaume cobrarà un mínim de 130 lliures i si plau a l'esmentat Montcorb, *ipsum illuminare*, el preu augmentarà en 20 lliures més; apart, s'especifica que al copista-illuminador se li donaran els pergamins necessaris i no haurà de relligar el volum. ¹²

10. MAS (1915-1916, pàg. 245 [Arxiu del Monestir de Santa Clara de Barcelona, pergami 825]).

11. MADURELL I MARIMON, Josep M^e. «Códices Miniados». *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens*, vol. 16. Munic, 1960, pàg. 85-114, doc. 19, [A.C.B., Pere Borell, manual any 1373 (abril-9 de juliol)].

12. Vegi's GUDIOL I CONILL (s.a., pàg. 310) i també, del mateix autor, *Els primitius. Tercera part. Els llibres il·luminats. La pintura medieval catalana*, vol. III. Barcelona: Llibreria Canuda, 1955 (obra pòstuma), pag. 44 [A.E.V., Cúria Fumada, manual anònim del temps].

Aquest document ens demostra l'ingent valor que pot assolir un Breviari manuscrit, en aquest cas il·luminat: un màxim de 150 lliures (3.000 sous) per la feina de copiar i il·luminar el volum, sense comptar el preu de pergamins i relligadura.¹³

Com a contrast, una notícia d'un any més tard que s'adscriu a la mateixa diòcesi de Vic i recau sobre el mateix mestre i també tipus de llibre del document anterior: el dia 15 d'octubre de 1321, Jaume de Caldes convé amb el canonge Dalmau de Cleriana que, abans de Totsants de l'any següent, li escriuria un Breviari manual a ús de la diòcesi, «de tali videlicet littera quali vobis mostram feci materiam dedi et insinuavi», consignant que l'al·ludit canonge podria fer il·luminar el llibre «per me vel quam malueritis», retenint-se en el segon cas la quantitat de 26 sous, de la suma de 10 lliures que es fixava pel treball d'escriure i pel cost dels pergamins.¹⁴ En aquest cas, queda clar que la feina d'escriure un Breviari no il·luminat, sumada al cost dels pergamins, puja un total de 10 lliures menys 26 sous, és a dir, 174 sous.

La comparança entre ambdues notícies ens remet a la qüestió de la gran diferència de preu entre la feina d'il·luminar un llibre (s'ha d'entendre que a *pinzell*¹⁵) i la simple còpia del seu contingut literari. En aquest cas, entre els dos breviaris esmentats hi ha una diferència de 2826 sous que són imputables a la feina d'il·luminar profusament el primer dels còdexs.¹⁶

Tornaré sobre aquesta qüestió més endavant; ara, cal explicar que malgrat la gran diferència de preu entre llibres amb o sense il·luminació, considero ambdues tiologies com a béns de luxe, en comparació amb d'altres productes habituals a l'època.

Seguint els estudis de CH.E. Dufourcq¹⁷ podem conèixer alguns preus vigents

13. Cal dir que el preu d'aquest còdex és el més alt que he trobat entre totes les notícies que he consultat sobre llibre manuscrit del segle XIV. D'altres manuscrits il·lustrats podien assolir xifres compreses entre 1.000 i 1.500 sous.

14. Vegi's, GUDIOL I CONILL (s.a., pàg. 310) i (1955, pàg. 44-45 [A.E.V., Cúria Fumada, Manual del notari Bernat Salat]).

15. Cal advertir que la documentació sol emprar el terme *il·luminar* d'una manera ambigua, o indistíntament, tant al referir-se a la tasca de decorar i caplletrar amb filigranes de tinta i ploma, com a la d'il·lustrar amb tècniques pictòriques. Alguns documents expliciten expressions com «*illuminar ab aur et pinzell*», o similars, però no són els més freqüents; generalment cal deduir pel context escrit quan es tracta d'una autèntica il·luminació o quan sòlsament d'una simple caplletració de copista. Per aprofundir en aquests aspectes remeto als estudis de MADURELL I MARIMON, Josep M°. «Il·luminadors, escrivans de lletra rodona formada i de llibres de cor». *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens*, vol. 23, 1967, pàg. 147-170, i de COLL I ROSELL (1994, en premsa).

16. Cal dir que el Breviari és un dels textos litúrgics més reflexats en la documentació catalana baix-medieval. La seva compilació com a text oficial de l'Església és *tardana*; no es produeix fins l'any 1216, amb el papa Innocenci III, i no serà fins al segle XIV quan es difondrà plenament el *Breviarium Curiae Romanae*. Aquesta realitat de text relativament nou i de *moda* ajuda a entendre la profusió en el seu encàrrec i l'interès per il·lustrar-ne els exemplars destinats als prohoms.

17. DUFOURCQ, CHARLES-E. «Prix et niveau de vie dans les pays catalans et maghrébins à la fin du XIIIe siècle et au début du XIVe siècle». *Le Moyen Age* (Bruxelles), 71, 1965, pàg. 475-520.

a Calaunya durant el primer quart del segle XIV. Sabem que l'any 1325, un soldat quotidià al servei del rei percebia 8 sous diaris amb el cavall equipat i només 4 sous si no aportava l'equipament de la seva montura. També sabem que al redós de 1310 el preu dels texits destinats a l'indumentària oscil·laven entre 20 i 40 sous la cana, o que l'any 1320, el preu mitjà d'un esclau era de l'ordre d'uns 465 sous de Barcelona.

Juagant amb aquestes dades podem induir que els 174 sous del Breviari copiat l'any 1321 podrien haver servit per a pagar 21 dies de salari d'un soldat ben equipat o 43 dies d'un soldat més comú; també haurien servit per comprar entre 4 i 9 canes de teixit, és a dir: entre 40 i 72 pams de roba segons la qualitat del drap.¹⁸ Altrament, haurien calgut dos i mig breviaris comuns per a pagar el preu mig d'un esclau, o dit d'una altra manera més *escandalosa* per a la nostra ètica social contemporània, 6 esclaus encara no haurien eixugat el deute de 3.000 sous que costava la còpia i il·luminació del Breviari encarregat a Jaume de Caldes el 1320.

Amb aquest segon cas i tot i la seva excepcionalitat, se'ns confirma que els millors llibres competien en preu amb els béns més estimats, com ho degué ésser el cavall de 2.000 sous que el rei Jaume II regalà, l'any 1310, a un embaixador.¹⁹

Hem de cercar entre els objectes artístics més suntuosos uns valors que emulin els còdexs més ben il·luminats; en aquest sentit resulta suggestiu el preu de 150 lliures (3.000 sous) que Jaume i Pere Serra contracten per la pintura d'un retaule de .VI. *peçes*, bancal i guardapols encarregat per la confraria de Tots els Sants de l'església nova de Santa Maria de Manresa; el contracte està datat a Barcelona el dia 4 de març de 1363.²⁰ Es tracta de un retaule que no s'ha conservat però profusament descrit al contracte: 7 històries a les cases principals i 7 més al bancal, acompanyades de figures d'àngels i sants a tots els muntants i agulles; tot realitzat amb materials costosos com l'or fi i l'atzur d'Acre (aquest darrer emprat en un mínim d'una figura per història).

Com veiem, un retaule de gran embalum i qualitat, obrat pels més afamats mestres barcelonins de l'època, costa el mateix que la còpia i il·luminació d'un dels breviaris anteriorment descrits.

Altrament, el 29 de maig de 1355, Francesc Serra, germà dels anteriors, havia contractat un retaule de menors dimensions i preu: 33 lliures (660 sous) per la pintura del retaule de Sant Pere Màrtir, encarregat per Constança de Vall, religiosa del monestir de Santa Maria de Jonqueres a Barcelona.²¹ Es tracta d'una obra de

18. Dufourcq, quantifica la cana en 8 pams.

19. Vegi's, DUFOURCQ (1965); l'autor esmenta la signatura d'un document conservat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó: reg. 19, f. 48 v°.

20. Vegi's, MADURELL I MARIMON, José M°. *El pintor Lluís Borrassà. Su vida, su tiempo, sus seguidores y sus obras. Vol. II. Apéndice documental* a «Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona», vol. VIII, 1950, doc. 11, pág. 19-24 [A.H.P.B., Francesc de Lladernosa, llig. 3, manual any 1363].

21. MADURELL I MARIMON (1950, doc. 5, pág. 12-13 [A.C.B., Pere Borrell, manual 2: maig 1355 - 20 juny 1356]).

la que se'n descriuen les mides: 12'5 pams totals d'amplada i 17 pams d'alçada la taula central i 13 pams les laterals; una superfície de retaule mitjà de tres cossos que havia d'incloure 13 històries comptant el bancal i què contindria notable mesura d'or i blau d'Acre.

Aquesta quantitat de 660 sous per un retaule és comparable i lleugerament superior als 600 sous que amb data 30 d'abril de 1347, Pere el Cerimoniós pagava des de València estant al *físic* Arnau de Riera, per la compra d'un indeterminat *Llibre de Medicina*, no sabem si il·luminat o no.²² I també és una suma propera als 599 sous i 3 diners que el tresorer del rei, Llorenç de Terrats, lliurava, el 27 d'octubre de 1386, a l'argenter de Barcelona, Berenguer Tió, per l'import d'un pitxer d'argent amb un esmalt incorporat i una copa daurada amb sobrecopa i tres peus.²³

Fins aquí he presentat arguments qualitatiu i també algunes aportacions puntuals quantitatives, amb l'objectiu d'oferir al lector un marc valoratiu sobre el llibre manuscrit baix-medieval, com a producte d'alta estima social. Ara cal aproximar-se a un altre aspecte més concret: els criteris per una anàlisi econòmica més intrínseca de l'encàrrec i la compra-venda de llibres, i dels costos parcials de les distintes activitats que formen la manufactura dels còdexs.

EL COST DEL LLIBRE MANUSCRIT

He esmentat que el cost del llibre manuscrit és mòbil en funció de diverses variables que poden concòrrer en la seva factura i comercialització: títol del llibre, tamany, extensió, prestigi dels artífexs, complements il·lustratius, tipus de cobertes, qualitat del materials emprats, etc.

Altrament i cenyint-nos al marc cronològic del segle XIV, la naturalesa de les notícies que coneixem és limitada en quantitat i sobretot, desigual a l'hora de poder establir sèries de títols iguals que facilitin les comparacions. Per altra part, no totes les dades que poseim es refereixen a encàrrecs d'obra, sinò que alguns documents expressen relacions de compra-venda que no són literalment comparables a encàrrecs de factura de llibres similars, doncs en el preu d'un volum ja conclós hi intervenen nous factors com el deteriorament i conseqüent devaluació per l'us, o contràriament, una revaluació per la raresa de l'obra o la llunyania geogràfica del lloc on s'adquireix.

22. Vegi's MADURELL I MARIMON (1979-1982, doc. 11, pàg. 309 [A.C.A., reg. 1.311, f. 56]).

23. Document transcrit per MADURELL I MARIMON (1979-1982, doc. 41, pàg. 327, i per DAL-MASES I BALANÀ, Núria de. *Orfebreria catalana medieval: Barcelona 1300-1500 (aproximació a l'estudi)*. 2 vols. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans (Monografies de la Secció Històrico-Arqueològica, I/2), 1992, volum II, *Argenters i Documents*, doc. 74, pàg. 215 [A.H.P.B., Antoni Coscó, llig. 1 [*Capbreu sive protocollum*] notularum sive rogacionum, anys 1385-1395, f. 530].

Com veiem, la qüestió no és fàcil per l'existència de notables condicionants difícilment detectables i que no sempre explicita la documentació. Malgrat tot, podem assajar l'aproximar-nos a una valoració econòmica atenent fonamentalment a dos conceptes principals: el cost dels materials i el cost de la mà d'obra.

Avaluació dels materials:

Primerament, cal explicitar que el material bàsic per l'elaboració de llibres, el pergamí, era un material costós per raó de la seva natura; la quantitat de pells d'animal (vaca o ovella) necessàries per a la confecció d'un còdex solia ésser nombrosa. A tall de mostra i dins l'àmbit francès, es coneix que un volum d'Ètica de sant Tomàs, conservat actualment a la *Bibliothèque Nationale de París (Latin, 16.106)* i que compta amb una extensió de 108 folis i unes dimensions de 315 X 233 mm. (l'equivalenmt a un 8° actual), havia necessitat per la seva producció un total de tretze pells i mitja, és a dir, una pell d'animal per cada vuit folis.²⁴

Aquesta proporció d'una pell per cada vuit folis es pot estendre a gran part de la bibliografia existent a l'època doncs, la majoria de volums produïts a Europa des de mitjan segle XIII eren de procedència universitària o genèricament d'estudi (llibres de dret civil o canònic, summes teològiques, llibres de medicina...) i tenien unes dimensions equiparables a les del còdex francès esmentat. Inclús, manuscrits litúrgics com bíblies o llibres de cor podien igualar o superar aquestes mesures. Altrament, d'altres exemplars amb folis més reduïts però de gran estima social, com podien ser els breviaris o els llibres d'hores, veien compensada llur menor despesa en pell pel cost més elevat d'aquesta, a l'emprar preferentment un pergamí de major qualitat (tipus vitel-la), que s'obté dels animals joves.

Per altra part, l'us del pergamí fou pràcticament generalitzat en la manufactura del llibre entès com a vehicle de formació cultural. Existien a Europa, des de final segle XIII, llibres en paper, un material més barat però menys durable. Malgrat tot i salvant algunes excepcions, el llibre en paper tenia un us més funcional i quotidià que es concretava especialment en llibres de comptes, manuals i lligalls notariais, etc. Una visió als nostres arxius i biblioteques confirma plenament aquest extrem. En aquest sentit, resulta interessant una opinió sobre l'us del pergamí o del paper en la confecció de llibres que defensava el filòsof i teòleg francès, Jean de Gerson (1363-1429). L'autor considerava, en la seva obra *De laude scriptorum* (escrita el 1423), que un llibre escrit en paper està abocat a una ràpida destrucció i que utilitzar aquest material per a copiar és perdre el temps i els diners.²⁵

La documentació catalana ens dona algunes dades per a conèixer el preu del

24. Vegi's GENEST (1988, pàg. 82).

25. Vegi's GENEST (1988, pàg. 82).

pergamí. Una notícia datada a Barcelona l'1 de novembre de 1367 ens informa del manament reial de pagar a Arnau de la Pena, «illuminador de llibres de la ciutat de Barchinona, ab alberà de scrivà de ració, los quals li eren deguts per raho de XI. dotzenes de pergamins de cabrit rasos, que de manament de la dita senyora [reina] ha comprats en Barchinona a raó de XI. solidos la dotzena a obs de I. Salteri que ha fet fer la dita senyora...».²⁶ El document descriu el pagament de 101 sous per la realització d'altres feines al mateix còdex i una quantificació total de l'alberà per valor de 222 sous. Els 121 sous fruit de restar els 101 sous d'aquella quantitat final corresponen al preu total dels pergamins; suma que també s'obté de multiplicar 11 dotzenes de pergamins pel preu d'11 sous la dotzena.

El mateix preu d'11 sous la dotzena de pergamins rasos queda corroborat per una conjunt de notícies datades a Barcelona entre els mesos de gener i juliol de 1386. Per elles sabem que Joan Calloç, tresorer de Sibil·la de Fortià, abona a Bonjuha Mahir, *jubeu ligador de llibres de la ciutat de Barchinona*, l'import de diversos materials llibraris amb destí a la tresoreria de la reina. Entre varis conceptes, s'especifiquen tipus de cobertes i si els llibres són fets de paper o pergamí. En relació a aquest darrer material, s'especifica que el preu de tres dotzenes de pergamins es paga a 12 sous la primera dotzena i a 11 sous les altres dues.²⁷

La quasi bé coincidència d'aquestes dues notícies ens permet avaluar el cost d'un pergamí rasurat en aproximadament 1 sou; però la documentació ens permet precisar encara més: podem saber el preu del pergamí sense preparar i el valor afegit que comporta la feina de raure'l. En aquest sentit resulta esclaridor un document datat a Vic el 12 d'agost de 1392, que informa sobre la còpia d'un Missal per part d'Arnau Muntadella, escriptor de lletra rodona establert a Vic. L'encàrrec es deu a Pere de Soler, canonge de Mallorca, que fa precisar al document les diverses tasques que l'esmentat Arnau ha de realitzar al llibre. Entre elles la tasca de raure els pergamins que se li proporcionarien, a raó de 3 malles (1 denari i mig) cada pergamí de la primera dotzena i 2 denaris per la segona dotzena, alternant després aquests preus.²⁸

Amb aquestes dades, podem induir que el cost del pergamí sense preparar oscil·lava entre 10 i 10'5 denaris la carta.

Com veiem, la documentació sol precisar el cost dels pergamins a l'hora de fer la valoració total d'un llibre, i si no s'especifica és freqüent que aquest material sigui directament fornit —en brut o preparat— pel promotor del volum. Aquesta si-

26. Document transcrit per MADURELL I MARIMON (1960, doc. 17, pàg. 92 [A.C.A., R.P. reg. 490, f. 71v^o]).

27. Vegi's LÓPEZ DE MENESES, Amanda. «Documentos culturales de Pedro el Cerimonioso». *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*. Vol. V, Saragossa, 1952, pàg. 669-771, doc. 112, pàg. 759 [A.C.A., R.P., reg. 513, fols. 50v^o, 79v^o i 107v^o].

28. Document transcrit per GUDIOL I CONILL (s.a., pàg. 331 [A.E.V., Curia Fumada, Manual del notari Pere Mas, 1392]).

tuació no ocorre al parlar d'altres materials bàsics com les tintes. No hi ha notícies al·lusionades a elles i, per tant, hem de deduir que el seu cost s'avalua conjuntament amb la feina d'escriure i que corre a càrrec de les despeses fixes dels escriptors.

Contràriament, alguns pigments costosos més propis dels mestres il·luminadors que dels copistes sí es solen especificar, al menys ressaltant-ne el seu valor especial. És habitual que els contractes carregin al comprador el forniment de l'atzur d'acre i l'or necessaris per il·luminar ricament un còdex. Una notícia datada a Barcelona el 15 de setembre de 1368 confirma aquest extrem: és una carta del rei Pere III en la que dona instruccions per si l'encarregat d'il·luminar un Salteri no troba bona matèria, ordenant que a precaució se li portés el llibre a Barcelona, on no faltaria qui l'acabaria, «ont haurets atzur e ço que mester i fassa».²⁹ Altra informació ens diu com també el rei feia pagar a Vidal Prader, escriptor de lletra rodona, 48 sous, import de la compra d'atzur d'acre, or i pergamins per il·luminar un Salteri per a la reina.³⁰ Lamentablement, les dades no són més explícites doncs sembla que l'import —sensiblement baix— reflexa més un pagament parcial que la compra de tot el material necessari per un Salteri (recordem que anteriorment he reflexat una suma de 121 sous només pels pergamins d'un altre Salteri).

Per concloure aquestes reflexions sobre el cost dels materials llibraris cal parlar de les relligadures i enquadernacions. Aquestes solen tenir preus diversos que, evidentment, depenen de la feina i la qualitat dels materials; però aquests (posts, cuirs, velluts...), quan no són suntuosos, no es solen especificar als contractes (en inventaris sí acostumen a figurar). Contràriament, quan les cobertes contenen materials nobles els documents en donen dades; aquest és el cas d'una notícia datada a Barcelona el 15 de novembre de 1358, que informa que Salomon Barbut, jueu de Barcelona, obra per un llibre anomenat *Flors Sanctorum*, encarregat pel canonge de València Joan d'Aragó, uns claus i tancadors d'argent i esmaltats pel preu de de 19 lliures (380 sous); el mateix document esmenta un tal Issach, «iudeus Barchinone, ligator librorum» que cobra 9 lliures i 7 sous (187 sous) «pro quibusdam corregeiis de sirico ad opus eiusdem libri».³¹ Aquí veiem com la feina de lligar i cobrir un còdex il·luminat i de luxe costava un mínim de 567 sous, suma atribuïble bàsicament als materials.

En d'altres casos, quan no s'especifiquen els materials, la feina de lligar i co-

29. Vegi's RUBIÓ I LLUC (vol. I, 1908, doc. CCXXIV) i també GUDIOL I CONILL (s.a., pàg. 234).

30. Document transcrit per MADURELL I MARIMON (1967, doc. 5.a, pàg. 7 [A.C.A., Mestre Racional, reg. 473, f. 42]).

31. Contracte transcrit per MADURELL I MARIMON (1960, doc. 8, pàg. 90 [A.C.B., Pere Borrell, manual 1358, agost-desembre]). El mateix autor transcriu un altre document (doc.7, pàg. 89) pel qual sabem que el 26 d'octubre de 1358, l'il·luminador de llibres Arnau de la Pena cobrava inderetminades desenes de lliures (la transcripció esmenta *...inta quinque libr.*) per il·luminar d'or i d'altres diversos colors el mateix llibre de *Floribus Sanctorum*.

brir un volum pot oscil·lar entre 16 sous (any 1358) i 40 sous (any 1356). En ambdós casos es tracta d'encàrrecs reials, que garantitzen un mínim de qualitat.

El cost de la mà d'obra:

Hem vist com el valor dels llibres ve determinat, en part, pel cost del pergamí; però proporcionalment, el que encaria mes els llibres manuscrits era el cost de la còpia, una tasca que podia requerir mesos de feina, segons l'extensió i format dels volums.

Jean François Genest ens informa que a Bolònia, a la segona meitat del segle XIII, la còpia d'uns Decretals comportava quinze mesos de treball i un *Digestum vetus*, un mínim de 6 mesos. El mateix autor ens proporciona un exemple francès del darrer terç del mateix segle, on es quantifiquen varis conceptes referents a un manuscrit. Ens explica com el canonge de Langres, Ferry de Pontailier, encarregà una col·lecció de llibres de gran format (uns 372 X 250 mm.) i glossats; en un d'ells (Troyes, Bibl. núm. 157) hi ha anotades despeses de diversos còdexs: per uns Evangelis en dos volums el cost dels pergamins havia costat 100 sous, mentre que l'escriptura 190 sous, pràcticament el doble.³²

A Catalunya, alguns contractes permeten conèixer valoracions sobre l'escriptura que confirmen la seva influència preponderant al preu global dels manuscrits. Sel·lecciono seguidament algunes notícies que comparades entre elles ens poden formar una opinió sobre el tema:

Comencem per un Missal encarregat a Vic el 28 de gener de 1309 a l'escrivà Jaume de Caldes; aquest copista feia promesa al canonge Ramon Tallada que faria «unum missale completum de littera rubea et illuminata», tal com era el Missal de l'altar de sant Vicenç de la catedral ausetana, pel preu de 160 sous.³³ Cal precisar dues qüestions sobre aquesta notícia: en primer lloc, assenyalar que l'escriptura d'un Missal es solia fer a dos corondells, sense glosses, que podien ocupar cada un entre 20 i 30 rengles de lletra. En segon lloc, apuntar que considero, pel context i per comparança amb d'altres notícies, que l'expressió emprada «littera rubea et illuminata» aquí no es refereix a un llibre il·lustrat sinó tant sols a un volum escrit, rubricat en vermell i caplletrat.

Altres dades comparables ens les proporciona un encàrrec datat a Vic el 13 de

32. Vegi's GENEST (1988, pàg. 82). Aquí vull precisar que les sumes de diners esmentats són en moneda francesa però que, a efectes de comptabilitat intrínseca, el valor en sous de la lliura francesa té la mateixa proporció que la moneda barcelonina: la lliura és una unitat de compte que val 20 sous.

33. Vegi's GUDIOL I CONILL (s.a., pàg. 310) i (1955, pàg. 44 [A.E.V., Curia Fumada, manual anònim 1309]). Cal dir que aquest Jaume de Caldes és el mateix que obrava dos breviaris que ja he esmentat, del 1320 i 1321.

juliol de 1326: Pere de Bretons, «qui fui de villa Berge, nunc habitans in civitate vicensi», reb de Jaume Cordó, advocat de Vic, 12 lliures «pro-faciendo et scrivendo apparatus cuiusdam vestri Digesti novi». També reb l'encàrrec d'escriure «unum librum vocatum Codicem imperatoris in testes et in glosa» pel qual se li donava pergami i 21 lliures. L'esmentat Pere, es compromet a no emprendre altres llibres fins acabar aquest compromís, que es podia ampliar a la feina d'il·luminar (entenc filigranar) les lletres capitals i lligar els al·ludits llibres.³⁴

D'aquesta notícia se'n poden extreure algunes conclusions: en primer lloc, assenyalar que un Digest i un Codi de Justinià són llibres de dret civil romà que solen tenir una extensió similar. En segon lloc, si comparem les 12 lliures (240 sous) que val la feina de glossar el primer dels còdexs amb les 21 lliures (420 sous) pagades per copiar i glossar el Codi, podem considerar la hipòtesi de que aquesta darrera xifra es podria sub-dividir en 240 sous per la glossa (equivalent a l'*apparatus* del Digest) i 180 sous pel text principal. Per tant, valdria més l'escriptura de la glossa que la del text, cosa raonable atenent a què les glosses dels textos jurídics solen ésser més extenses que el propi contingut original del llibre, escrit a dos corondells d'unes quaranta o quaranta-cinc línies.

Si acceptem com a vàlida una quantitat propera a aquests 180 sous per l'escriptura dels dos corondells principals d'un Codi, podem concloure que la xifra s'aproxima als 160 sous que anteriorment he esmentat com a preu de la còpia d'un Missal obrat a vic l'any 1309. La diferència hipotètica de 20 sous podria explicar-se perfectament pel menor nombre de línies escrites de les dues columnes de text habituals als missals.

En aquest sentit, resulten molt il·lustratius alguns extrems d'una notícia que ja he esmentat amb anterioritat, al parlar del cost dels pergamins: l'any 1392, Arnau de Muntadella, escrivà de lletra rodona de Vic, concordava amb Pere de Soler, canonge de Mallorca, sobre escriure un Missal, els Oficis Dominicals i Santorals a vint *lineas* per pàgina, amb títols vermells i fent el text de «bone letre rodona e be legible e formade ab bona tinta», corregint i fent la feina d'*asmanar* el volum quan fos llest, per abans de la Pasqua de l'any vinent. Se li donarien els pergamins (recordem que sense preparar), pagant-se-li a 7 denaris i malla cada *carte* (és a dir el foli escrit per les dues cares), i advertint-li que no havia de fer-hi les «capletres grans ni poques ne decorando ne cobrir».

Aquesta notícia ens dóna el preu unitari per foli de l'escriptura d'un Missal de vint línies, sense altra feina complementària. Si analitzem alguns exemplars de missals trescentistes catalans conservats podem amitjanar l'extensió tipus d'aquest llibre litúrgic en uns 250 folis.³⁵ Prenent aquesta mitjana com a vàlida i mutipli-

34. Vegi's GUDIOL I CONILL (s.a., pàg. 309 [A.E.V., Cúria Fumada, manual anònim de 1326]).

35. Com exemples, esmento el Ms. 24 de Sant Cugat (A.C.A.) que, escrit en 17 rengles d'escriptura contínua, suma un total de 246 folis; i també el Ms. 112 de Ripoll (A.C.A.) que conté 268 folis escrits a dos corondells de 29 línies.

cant-la pel preu unitari per foli, sabem que l'escriptura del Missal ausetà del 1392 hauria pogut costar uns 1.875 denaris (uns 156 sous), una xifra molt propera als 160 sous de l'anteriorment esmentat Missal vigatà del 1309.

Tenim així, una hipòtesi raonable del preu de l'escriptura al segle XIV, que hauria romàs més o menys constant i al marge de possibles oscil·lacions monetàries.

De totes maneres, la documentació reflexa alguna variació a la baixa, encara que de poc. Aquest és el cas de l'escriptura d'un llibre anomenat *Passis* que, l'u de març de 1361, el rei feia pagar a Arnau de la Pena, il·luminador que representava a l'escrivà Eiximeno de Munt Reyà; el pagament pujava un total de 47 sous, a raó de 6 denaris el foli.³⁶ Aquesta diferència d'un denari i mig respecte al preu abans analitzat podria correspondre a diversos factors que no sabem per la manca d'altres dades; de totes maneres i malgrat el desconeixement de la tipologia del llibre, crec que el motiu de l'abaratiment de l'escriptura podria relacionar-se amb un format menor de la caixa escriptòrica dels folis.

Dins l'apartat del cost de la mà d'obra no podem ometre l'analitzar els treballs de l'il·luminador, entès aquí en un sentit estricte de pintor-il·lustrador de llibres. Ja he explicat com la documentació no sempre resulta esclaridora a l'hora d'informar-nos sobre si un pretès llibre il·luminat ho és en el sentit ara expressat. Indirectament, ja hem vist anteriorment al parlar de dos breviaris vigatans com, per diferències notables de preus, podem induir quan un còdex és realment il·luminat, encara que el document no ho consigni directament.

Ara, i per concloure aquest treball, cal veure si les notícies documentals inclouen dades concretes sobre preus d'il·luminació. Diverses informacions parlen de preus globals d'encàrrecs o de compra-venda d'obra il·lustrada, però resulten poc operatives com escandall de preus parcials. Per aquesta raó, aquí només incloc una selecció de dades que informen amb seguretat de costos referits a il·luminació.

Per ordre cronològic remarco una notícia datada al monestir de Poblet el 6 d'agost de 1341: Pere el Cerimoniós escriu una carta al seu tresorer Bernat d'Olzinelles manant-li que pagui «...Cum per curiam nostram debeantur dilecto capellano nostro magistro Dominico d'Arenos *centum solidos* Barchinone racione cuiusdam libri in quo loquitur *De Coronacionibus Regum*, quem dictus capellanus fecit *illuminare* cum albarano fidelis scriptoris porcionis domus nostre Berengarii de Codinachs scriptoris Valencie...».³⁷

La quantitat de 100 sous per il·luminar un còdex pot semblar petita i el fet de

36. Document transcrit per MADURELL I MARIMON (1960, doc. 12, pàgs. 90-91 [A.C.B., Pere Borell, manual anys 1360-1362]).

37. Document transcrit per MADURELL I MARIMON (1967, doc. 4, pàg. 7 [A.C.A., reg. 1304, f.62]). Els subratllats són meus.

què al document s'esmenti explícitament un escriptor i no un il·luminador podria donar a entendre que el volum no era realment il·luminat i, potser, només caplletrat. Malgrat això, crec que les característiques codicològiques i la funció protocolària d'un manuscrit de Coronacions reials avalen la possibilitat de què el document reflexi implícitament una autèntica obra il·lustrada i historiada.

En aquest sentit, un còdex que es conserva a la *Fundación Lázaro Galdiano* de Madrid, intítulat *Ceremonial de la Consagración y Coronación de los Reyes d'Aragón* ens pot servir de referència.³⁸ El llibre és del segle XIV, està escrit en romanç aragonès i correspon al regnat de Pere III; en consonància amb una foliació poc extensa, només es troba ricament il·luminat —amb or i pigments variats— en dos dels seus folis, que integren cada un una inicial historiada (coronació del rei i coronació de la reina), escuts amb les armes reials i orla de motius vegetals; apart, algunes petites caplletres pintades amb decoració fitomòrfica.

El còdex de Madrid, probablement coetani a l'esmentat del document, ens mostra com la il·lustració d'unes Coronacions era, en qualitat, la que corresponia a un llibre de luxe, però en quantitat, la que esqueia a un llibre *petit* en extensió. Per tant, una xifra de 100 sous de cost en la il·luminació d'un manuscrit com aquest és una suma remarcable en termes absoluts i sobre tot, relatiu; és a dir, uns 50 sous per cada un dels dos folis miniats a tota plana, menys algun diner de les caplletres de petit format.

D'altres notícies són més precises a l'hora de reflexar el detall en el cobrament de les divreses tasques de l'il·luminador.

Sabem que el 23 de juliol de 1353, Pere el Cerimoniós, des de València, feia fer albarà de paga de catorze lletres d'or amb històries de diversos colors en un llibre de les Ordinacions en pergamí, per un import de 250 sous pagats a Ferrer de Magarola.³⁹ Un càlcul senzill ens informa de què el cost d'una lletra daurada i historiada era, en aquest cas, de 17,85 sous.

Aquest preu devia correspondre a un tamany gran de lletra, potser l'equivalent a uns 11 rengles de text de promig (entre 6'5 cm i 8 cm. de caixa), com s'adiu aun còdex que devia ésser de gran format. Aquestes suposicions les baso cercant parangó amb dos dels còdexs il·luminats de les Ordinacions que encara es conserven.⁴⁰ L'anomenat manuscrit *Phillips* (des de 1965 pertany a la col·lecció

38. Vegi's, PARDO CANALIS, Enrique. «Un extraordinario conjunto de libros y manuscritos reintegrado a la Fundación Lázaro Galdiano». *Goya. Revista de arte*, núm. 197. Madrid, 1987, pàg. 258-265.

39. Vegi's RUBIÓ I LLUC (vol. II, 1921, doc. CVII) i GUDIOL I CONILL (s.a., pàg. 266 i 324).

40. J. GUDIOL I CONILL (s.a., pàg. 266-274) glossa diverses notícies referents a encàrrecs reials de les Ordinacions, compreses entre els anys 1353 i 1386. L'autor ens dóna una dada d'interès, referent a què a partir del 1357 el rei Pere encarrega a un tal Eiximen de Montreal «Lo libre nou de la nova ordinació de casa nostra». Aquesta informació ens assenyala com les Ordinacions eren un *llibre obert* subjecte a modificacions i ampliacions; cosa que explica com els volums conservats tenen variacions en el nombre i contingut de les seves il·luminacions. Gudiol també, afirma que entre els volums existents, el còdex original de la casa reial es troba actualment a la Biblioteca Nacional de Madrid (Ms. Q. 147).

H.P. Kraus, Nova York) n'és un exemplar que amida 368 X 268 mm. i què compta amb 7 inicials historiades i 4 més d'ornades a pinzell (d'uns 11 rengles de text), apart d'altres caplletres petites i orles distribuïdes al larg dels seus 116 folis. Es un manuscrit que sortí dels escriptoris reials amb posteritat al 1353 (data de l'ordinació de la consagració del rei) i què al segle XVIII (o abans) havia pertangut al monestir *valencià* de sant Miquel dels Reis.⁴¹

Un altre exemplar, el *Ms. Espagnol 99 de la Bibliothèque Nationale de Paris* amida 340 X 233 mm. de format però, al tenir un tamany de lletra més gran i per tant major nombre de folis (IV + 155 folis.) que el *Phillips*, compta amb unes caplletres també d'11 rengles de text però més grans (8 cm.). El nombre d'inicials historiades és de 8, més tres més d'ornades; apart les orles i unes 300 caplletres petites. El manuscrit és datable vers el 1370-1380 i consta emplaçat a França des de l'any 1503.⁴²

Aquest *diàleg* entre la informació documental i l'observació de llibres comparables no té aquí com objectiu l'establir emparellaments de document-obra, tot i què la procedència valenciana del manuscrit *Phillips* és suggestiva en relació al document valencià del 1353. Recordem que em propòsava argumentar el perquè em sembla raonable que el preu de 17'85 sous per il·luminar una caplletra correspongui a unitats de gran format.

Apart, cal dir que el càlcul efectuat no exclou que al pagament d'un caplletra historiada si pugui incloure el cost d'altres feines complementàries com la pintura d'orles i marginalies, que la documentació no sol consignar. Per tant i atinent a què els exemplars conservats comprenen aquestes tipologies miniades, podem deduir que el preu de 250 sous per 14 lletres historiades devia ésser indeterminadament més baix.⁴³

41. Vegi's BOHIGAS, Pere. «El manuscrit Phillips de les «Ordinacions» del rei Pere». *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad. Estudios dedicados a Duran y Sanpere en su LXXX aniversario*, núm. XII. Barcelona, 1963, pàg. 101-111.

42. Vegi's AVRIL, François i Alt. *Manuscrits enluminés de la Péninsule Ibérique*. París, Bibliothèque Nationale, 1982, cat. 109, pàg. 95-96, Pl. LVI.

43. El repertori documental català informa de lletres il·luminades o historiades de diverses tipologies segons tamany, d'històries pintades (vinyetes), de rúbriques; però mai d'orles ni figuració marginal. Desgraciadament, avui per avui, no coneixem notícies de preus d'il·luminació al segle XIV (sí alguna d'escriptura) que es puguin adjudicar a llibres concrets conservats. Per aquest motiu les meves comparances son amb llibres reals homònims. En d'altres àmbits geogràfics, sí s'han pogut establir relacions directes document-obra; aquest és el cas d'un Missal sevillà del segle XV estudiat per T. Laguna Paúl. L'autora, entre d'altres nombroses informacions, ha pogut desglossar els preus de les diferents tasques d'il·luminació que Pedro de Toledo realitzà al volum litúrgic i, malgrat que aquest té un notable aparell marginal decoratiu, només ha trobat el preu de les lletres i historiacions. Per observació directa, s'ha pogut demostrar que els pagaments més quantiosos corresponien a aquelles caplletres que, apart major tamany i quantitat d'or, comptaven amb majors perllongacions marginals i imbricacions amb les orles (vegi's LAGUNA PAÚL, Teresa. «Pedro de Toledo y la iluminación de un Misal sevillano del siglo XV». *Laboratorio de Arte*, núm. 6. Sevilla, 1993, pàg. 11 i ss.).

D'altra documentació informa de preus més baixos que, apart el que he matitzat, corresponen amb certa seguretat a formats de llibres i historiacions de tamany menor. Aquest és el cas d'una notícia datada a Barcelona el 21 de novembre de 1356 per la qual sabem que «Arnaldus de la Pena illuminator civis Barchinone» reconeix haver cobrat de «Gu[eraldo] Cesplugues de domo illustrissime domie Elionoris Dei gracia regine Aragonum (...) septuaginta duos solidos Barchinone de terno, pro salario meo novem istoriarum quas ego facere in quos[dam] pergamenos vocatos Ores Sancte Marie qui est dicte illustrissime domine regine; ex alia parte centum triginta septem solidos dicte monete, [pro] meo salario centum triginta litteris diversarum quas feci in libro...».⁴⁴

Aquest document, que reflexa un encàrrec reial a Arnau de la Pena, el mestre il·luminador més recorregut de la segona meitat del segle XIV, el podem comparar amb el també reial de les Ordinacions de 1353. Analitzant la primera part, veiem que es paguen 72 sous per 9 il·luminacions historiades, és a dir, 8 sous per cada il·luminació; un preu més d'un 50% més baix que els 17'85 sous que es pagaven per les caplletres historiades de les Ordinacions.

Aquí, es poden fer varies precisions: en primer lloc, tractant-se en ambdós casos d'encàrrecs reials i atenent que l'il·luminador Arnau de la Pena era a l'època un dels mestres més prestigiosos de l'escriptori reial i de la ciutat de Barcelona, la baixa de preu no seria imputable a una desvalorització de les miniatures producte d'una inferior cotització de l'artífex.⁴⁵

En segon lloc, cal adonar-se que al Llibre d'Hores es parla d'*istories* i no de caplletres historiades com a les Ordinacions. Les *histories* pintades, és a dir vinyetes de superfície quadrangular, no solen perllongar-se en extensions marginals i imbricacions amb les orles com les caplletres; aquestes, solen acompanyar les vinyetes i compleixen per elles mateixes, quan s'escau, la funció de connexió amb la marginàlia. Per tant i seguint arguments anteriors, el cost dels previsible complements marginals no seria imputable a les vinyetes sinó al preu fixat per l'aparell d'inicials. En aquest sentit, a la segona meitat del document es parla d'un cobrament de 137 sous per l'execució de 130 lletres diverses, a un promig de poc més d'un sou per lletra. Apart l'aclaració que n'hi ha de diverses menes i tamanys, seguidament veurem, per altres notícies, que un sou per lletra és un preu alt per les

44. Document transcrit per RUBIÓ I LLUC (vol. II, 1921, doc. CXIX) i MADURELL I MARIMON (1960, doc. 4, pàg. 88-89 [ACB, Pere Borrell, anys 1356-1357 -octubre /gener-]).

45. La figura d'Arnau de la Pena ha estat una de les més debatudes per la crítica, sobretot pel contrast entre la nombrosa documentació que es coneix sobre el personatge i la dificultat d'atribuir-li amb seguretat obra conservada. En un altre article he resumit l'estat de la qüestió sobre aquest il·luminador barceloní -vegi's COLLI ROSELL (1994, nota 22)-. Amb certesa sabem, per una notícia de 20 de febrer de 1370, que intervingué al Llibre Verd de Barcelona (A.H.C.B.), amb l'afegitó de 43 fulls de pergami; tasca que li reportà 7 lliures, 16 sous i 1 denari. Aquesta notícia era parcialment coneguda però gràcies a l'aportació de l'amic Albert Cubeles en puc oferir ara la signatura: A.H.C.B., *Consell de Cent* XI, núm 9, 1370, foli LXXXV v°.

inicials ornades de petit format, a no ser que en el global de les inicials s'hi inclogi l'ornamentació complementària del llibre.

En tercer lloc, de l'observació de la tipologia del llibre se'n poden extreure algunes conclusions. Els llibres d'hores eren molt estimats per l'us quotidià de nobles i eclesiàstics, esdevenint un objecte manejable i luxós de disfruit personal. Eren per tant ricament il·luminats, amb vinyetes, caplletres i decoració als marges, però sobretot, eren de petit format.⁴⁶ Les dimensions del còdex condicionen la reducció en tamany de les seves miniatures i per tant, la raó fonamental dels aparentment preus baixos de les seves il·lustracions historiades.

Finalment, i per acabar aquesta aproximació als costos de les tasques de còpia i il·luminació del llibre manuscrit baix-medieval català, em resta fer alguna menció als preus dels treballs pictòrics menors.

Sobre aquest tema les notícies son bastant coincidents: les lletres miniades més petites, les que es poden comptar per centenes en manuscrits d'extensió mitja, solen valdre entre 1,5 i 2'5 denaris la unitat. Un document, de 9 d'octubre de 1361, en què l'esmentat Arnau de la Pena cobra diversos treballs corresponentes a sis llibres encarregats per Bernat de Cabrera ens confirma aquest supòsit: en ell s'esmenten, entre d'altres conceptes, pagaments per nombroses inicials «rationem duorum denarium et obuli pro qualibet litera».⁴⁷ O un altre exemple de 7 de febrer de 1367, en què el mateix Arnau de la Pena cobra de Bernat de Coll, de la casa del senyor rei, 564 lletres fetes en un *Libre dels fets del rey en Jacme* per un total de 70 sous i 6 denaris, «ratione videlicet unius denarii et obli pro qualibet littera»⁴⁸.

46. Com exemple, esmento el *Llibre d'Hores de Maria de Navarra* (Venècia, *Biblioteca Nazionale Marciana*, Ms. Lat. I. 104/12640) que, últimament descobert cam a català i relacionat amb un document reial del 1342, sabem que amida 170 X 113 mm. Aquestes mesures i un estat de la qüestió bibliogràfic sobre l'obra es pot consultar a YARZA LUCES, Joaquín. «Llibre d'hores de Maria de Navarra. Ferrer Bassa i taller» a *Catalunya Medieval*. Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura. Barcelona, 1992, pàg. 252-253.

47. Document transcrit per MADURELL I MARIMON (1960, doc. 13, pàg. 91).

48. Vegi's MADURELL I MARIMON (1960, doc. 15, pàg. 92).